

Розділ 1

ВАСЯ І ЙОГО ВІТЧИМ

– То Вася кончить школу? – Дебелий чоловік, від якого тхнуло потом і алкоголем, підступав до Олени. – Бо ти його читать не научила, та ще й диплом цей год не даєш. Я тебе спрашую. Отвічай.

Олена за роки роботи у вечірній школі звикла, що не тільки учні, але й батьки часто називають свідоцтво про закінчення дев'яти класів дипломом і мають багато претензій до освітнього процесу. От і тепер. Двометровий Васин вітчим нависає, червоні плями розповзаються по вкритому брижами обличчю. Ступає крок назустріч, відтісняє її до стіни, оздобленої декоративним панно – червоні квіти на кахлях, петриківський розпис.

Олена відступає. Вона висока, але він – утричі важчий, а вона худа. Вони вдвох у шкільному холі. Колеги пішли додому. Сторож дивиться телевизор у своїй кімнатці.

Олена подивилася на вітчима (не в очі, погляд ковзнув через обличчя до вуха) і почала говорити. Хотілося піти, тамуючи нудоту, натомість розповідала про Васю. Він молодець.

Щодня приходиться і ніколи не спізнюється. Усе гаразд, Вася отримає свідоцтво. Цього року обов'язково. Йому вже дев'ятнадцять, так, давно пора закінчити дев'ять класів. Ні, не повториться те, що траплялося в минулі роки. У попередніх школах. Ні, цього разу Васю не виженуть, вона обіцяє, він хороший хлопець. Олена бачила, як чоловік заспокоюється. Навіть усміхнувся, слухаючи, як хвалять «того дибіла, про якого ніхто раніше не казав нічого харошого».

– Ладно. Постарайся вже мені, це твій останній год, Трохимовна, – пробурмотів чоловік.

Вона ще згадає цю розмову. Твій останній год. Останній. Ці слова виявилися пророчими.

Олена залишилася в холі сама, поруч із замкненим кабінетом Директорки, яка задовго до кінця уроків пішла додому. Вона постояла якусь мить і пішла широким коридором повз кімнатку сторожа – стіни тремтіли від голосного звуку. Другий тайм у розпалі, сторож дивився футбол. Вона підійшла до дверей, дістала ключ від канцелярії, відімкнула. Ліворуч – полиці з підручниками, праворуч – стіл із двома стільцями. У кутку – дзеркало й чайник.

Олена опустила на стілець. Нарешті пішов. Васин вітчим не перший, хто висуває претензії, давно вже звикла. Вона взяла теку, механічно перебрала аркуші. Перед тим, як вийшла з канцелярії й зустріла того вітчима, Олена гортала особові справи, приглядалася до дітей, намагалася зрозуміти, кого вчитиме цього року. Черношкірі хлопці, Ях'я та Іссе – з Сомалі. Дві сирійки в хіджабах: треба подбати, щоб Директорка трималася від них якомога далі, – минулого року наполегливо розпитувала мусульманку про те, скільки в її чоловіка дружин. Дівчина присягалася, що, крім неї – жодної, що в родині лише дядько взяв другу дружину, бо хотів допомогти бідній родичці, а більше ні в кого немає.

«Знаю, як воно у вас», – провадила Директорка, і врешті-решт дівчина не витримала й розплакалася. В іншій папці – документи українських дітей. Багатьох Олена вчила минулого року. Оріся. Глорія. Ростик. Вася. Одразу звернула увагу на фотографію в його особовій справі – широке лице й вузькі очі, відсторонений вираз. Табелі із низькими оцінками, суха характеристика – зашифроване послання про відставання з усіх предметів і хорошу поведінку.

Васин вітчим. Якби вони спілкувалися за інших обставин... Аби він прийшов тверезим, обійшовся без претензій і критики. Змінив просяклу потом сорочку на новий костюм. Олена вдягнула б сукню – на стрункій фігурі будь-який фасон виглядав би добре. Вони зустрілися б на токшоу в стилі Опри Вінфрі чи на дискусійному клубі, одному з тих, які показують в американських фільмах, обоє чемні, озброєні фактами, готові провадити аргументовану розмову. Олена виступила б першою. Розповіла б, що працює у вечірній школі тридцять років. Навчає української мови та літератури, зарубіжної літератури, художньої культури. У програмах випускних класів із цих предметів не передбачено часу для вивчення літер і читання по складах. Показала б папку з роздрукованими і впорядкованими планами та матеріалами для уроків, одну з тих, що стоять на полицях у канцелярії. Дивіться, ось рекомендації міністерства освіти. Вивчення алфавіту в програмі немає.

Натомість вітчим Васі, у сліпучо чистій сорочці з краваткою, розповів би, що його пасинок, із матір'ю якого він побрався два місяці тому, досі не вміє читати. Навіщо тоді вчителі української мови? За що їм платять зарплату? Він лише хоче від Олени виконання безпосередніх посадових обов'язків. Його переповнює бажання відновити справедливість. Хіба школа існує не для того, щоб утілити право кожної

дитини на освіту? Глядачі токшоу пройнялися би співчуттям до рішучого правдоборця, не захотіли б і дивитися на Олену з папками та методичними розробками. Дев'ятнадцятирічний Вася, вищий і ширший за дебелиго вітчима, ніяк не може закінчити школу, навіть читати не вміє.

Не те щоб Олена не намагалася навчити його. За десятиліття роботи з проблемними дітьми їй часто траплялися підлітки, які мали труднощі з читанням і письмом. Бувало, учні не ходили до школи, бо в них, наче в убогих дітей із оповідань Винниченка чи Тесленка, не було теплих черевиків і рюкзаків. Пропускали уроки, вчасно не дізнавалися про існування літер, пробували обходитися без «і» чи «щ» і страждали, щоразу винаходячи власні, неправильні способи написання слів. Олена почала займатися з Васею минулої осені. Приходила на роботу на годину раніше, сідала в порожньому класі разом із Васею й Мішею, ще одним учнем, якому теж варто було повторити основи, і проводила урок, озброївшись прописами для перших класів та абетками. Вася називав літери. Повторював склади та короткі слова. Старанно переписував у зошит. Усе ніби просувалося добре. Олена, заколисана позірним успіхом, думала, що Вася от-от читатиме. Ілюзії протрималися до уроку, присвяченого повторенню вивченого. Вася не зміг упізнати старанно записаних у зошит літер, не зміг прочитати жодного складу. Наче малюнки на піску, які стирає, накочуючись, хвиля, форми й назви літер зникали, щойно Вася вставав із-за парти й виходив із класу.

Олена продовжувала вчити хлопців. Через пів року Міша читав зі швидкістю п'ятдесят слів на хвилину, міг сам підписати зошит і переписати з дошки тему уроку. Олена, хоч і далі намагалася займатися з Васею, після невдалого повторення зрозуміла, що він ніколи не опанує програми

початкової школи й залишитися в нечисленній, але цілком реальній групі учнів, що можуть писати, а читати – ні. На перший погляд здається, що це неймовірно, але дітям часто більше подобається перемальовувати літери, наче картинки, ніж зліплювати з них склади. Олена за потреби могла б скопіювати, може, й з помилками, ієрогліф чи переписати слово корейською – інтригуючим силабічним письмом із рисок та кружечків, не знаючи звучання та значення. Вася міг перемальовувати слова з дошки чи підручника, не розуміючи нічого з того, що пише. Учителі денної школи, де в класах сиділо по сорок учнів, не помічали чи вдавали, що не помічають. Швидше б спекатися Васі, перевести до наступного класу, відправити до іншої школи, аби тільки позбутися учня з надто глибоко захованим потенціалом. Можливо, якби професійні педагоги, які володіють спеціальними методиками, займалися з ним змалку, він навчився б читати. А може, й ні. Коли вперше потрапила до Німеччини, Олена працювала в закладі, де жили діти, серед яких Вася міг би претендувати на звання кращого учня.

* * *

Дорога поміж зеленими, наче в Гобітонії, пагорбами вела до лісу, де розташовувався заклад. З-за дерев визирали барвисті будинки з терасами. На перших поверхах мешкали наймані працівники й *вихованці* – діти з різними діагнозами: від аутизму до синдрому Дауна, на других – родини, які отримували від спільноти безлімітні банківські картки (просто-таки добудований комунізм) за те, що доглядають дітей із особливими потребами. Господиня одного з будинків, фрау Вайс, німкеня в обтислих штанцях і великих сонцезахисних окулярах, приїхала забрати Олену й відвезти

до лісової хатинки, допомагати доглядати за вихованцями. Олені було тоді двадцять вісім: струнка й висока, як зараз, тільки замість каре – довге русяве волосся. Усе в новій знайомій здавалося незвичним. Старша за матір Олени, яка за життя жодного разу не вдягала штанів, а очі прикривала від сонця долонею, коротко стрижена, водить автомобіль. Фрау Вайс запропонувала перекусити – попереду чекала тригодинна дорога. Олена поглянула на меню придорожного кафе, і в очах зарябіло. Ціни в забігайлівці здалися захмарними, і вона замовила чашку найдешевшої кави, сподіваючись, що фрау Вайс запропонує вдруге, але та більше нічого не пропонувала. Узяла Олені чашку кави, а собі – салат і великий сандвіч із тунцем. Голодні спазми в животі посилювалися, від кави стало тільки гірше. Олена починала розуміти, що тут усе інакше, без ритуальних припрошувань і ввічливих відмов: пропонують лише раз, краще погоджуватися й казати прямо, якщо тобі щось потрібно, а не чекати, що хтось прочитає твої думки.

До лісового будинку вони дісталися перед вечерею. Порція пасти з вершковим соусом, недовареної навіть як на альденте, здалася згоłodнілій Олені дуже смачною. За столом сиділи тільки працівники, *вихованці* їли окремо. Наступного дня Олена помітила, що діти господарів, повертаючись зі школи, відразу піднімаються на другий поверх, де живуть із батьками. По обіді граються з сусідськими здоровими дітьми, уникаючи *вихованців*. На першому поверсі жили працівники, які опинилися тут із різних причин: альтернативна служба в армії, бажаний рядок у резюме, гроші. Олені дісталася маленька кімнатка, у яку ледве вмещалися ліжка й шафа. Як і належить гостям лісових будиночків, різним Марисям і Білосніжкам, вона старанно працювала: чистила, мила, розвішувала випраний одяг, прасувала, смажила,

тушкувала і знову мила. Ніби знайома робота, але не зовсім. Пральна машинка з десятками кнопок і режимів, шеренги мийних засобів і стоси ганчірок, кухонні знаряддя невідомого призначення. Картоплю треба чистити блискучим, схожим на лікарський інструмент, ножем. До ручки кріпиться металевий прямокутник із двома лезами й гачком, щоб вирізати вічка. Олена, здивовано розглядаючи, покрутила його в руках і спробувала зрізати шкірку, але, щойно працівниця вийшла, узяла звичайного ножа. У спільноті вона проводила на кухні мало часу, більше прибирала. Тоді вона ще не знала, що попереду чекають місяці роботи на кухні маркдорфського ресторану, де вона навчиться віртуозно користуватися шилером – ножем для овочів, яким за пів години можна начистити відро картоплі.

Працівниця, яка відповідала за приготування їжі, турбувалася, щоб *вихованці* правильно харчувалися і споживали достатньо овочів. Вона регулярно навідувалася у свою кімнату поїсти цукерок і тістечок – не варто спокушати дітей сумішшю трансжирів та емульгаторів. Поки Олена розвішувала на вулиці постіль – простирадла на резинках, підковдри з гудзиками-застібками, довгенькі, для тутешніх витягнутих подушок, наволочки, – вихованці встигли пообідати. Коли Олена зайшла на кухню, майже всі вже поїли й розійшлися по кімнатах. За столом лишилося двоє. Білявий хлопчик повільно розхитувався над тарілкою грубо нарізаних кабачків і повторював: їх бін ганц алляйн, я зовсім сам. Їх бін ганц алляйн, – протягом місяця Олена чула від нього лише ці слова. Їх бін ганц алляйн, – казав він, коли вдивлявся в білу стіну, коли розхитувався на стільці й не хотів робити те, чого від нього вимагали. Я зовсім сам. Я зовсім сам – і більше нічого, багато разів щодня. Кожного разу його слова нагадували Олені про власну самотність

у чужій країні, без сім'ї і друзів, без грошей, з поганим знанням мови – нічого не виходить, постійної роботи знайти не вдається, доведеться повертатися додому ні з чим. Дівчинка в корсеті гірко плакала. Сльози крапали на кабачки, вона намагалася їсти, давилася, випльовувала і пробувала знову. Через кілька днів Олена допомагала їй митися. Знімати, навіть послаблювати хватку тугого пластикового панцира суворо заборонялося. Після миття шкіра під корсетом не ставала чистою, хіба мокрою.

– Поки не доїсте, з-за столу не вийдете, – суворо сказала працівниця, та, яка любила цукерки. Самотній хлопчик у відповідь на її слова виблював просто на підлогу. Олена подумала, що на цьому вечерея для нього закінчиться, але ні. Його все ж змусили доїдати. Дівчинка й далі плакала. Олена пішла на кухню, поклала на тарілку шматок кабачка. Спробувала пожувати. Не кабачок – дерево. Твердий переросток, її мати такого і свиням не дала б. Як його можуть їсти діти?

– Ти що, їстимеш кабачки? – спитала працівниця Олену. – Для нас є кльощи з підливою й картопля.

Наступного дня на сніданок вихованці отримали чай і білий хліб із апельсиновим джемом. Усе-таки це була хохляцька спільнота. Родичі багато платили за те, щоб, замість прохлорованого державного закладу, переповненого інтернату з заґратованими вікнами, зозулиного гнізда, вихованці жили невеликими групами, у гарних будинках, серед чудової природи. Вистачало на зарплату працівникам, на безлімітні кредитні картки для господарів, просторі оселі, новенькі автомобілі.

Сніданок минув спокійно. Удома Олена не їла такого хрумкого білого хліба і схожого на желе варення (до цукру і фруктового пюре треба додати пектин і варити п'ять хвилин після закипання). Пройдуть роки, у трикімнатній

квартирі Олени, у комірчині на полицях стоятиме п'ятдесят банок такого джему. Відкриваючи чергову банку, вона згадуватиме, як скуштувала його вперше. Як знайшла на кухні лісового будинку банку абрикосового джему, не втрималася і з'їла весь. Як захпала порожню банку на дно смітника, притрусила зверху картопляними шкірками. Як зіщулилася, почувши незадоволене бурмотіння працівниці, яка марно шукала джем, що мав би бути ось тут, у шафці.

Після сніданку біля лісового будиночку зупинився автобус, щоб відвезти дорослих, здатних працювати вихованців до майстерні, де вони виготовляли іграшки. Найздібнішим, спокійним давали гострі різці – виточувати дерев'яні заготовки, нестабільні шили з фетру двовимірні пласкі овочі, комусь дозволяли тільки розфарбовувати чи декорувати. Вихованці проводили дні, випилюючи, фарбуючи, створюючи ідеальні комбінації зі скляних кульок марблз, – у цій інверсованій грі в бісер процес важив більше, ніж результат. Попит на фетрові овочі та дерев'яні вироби, прикрашені скляними кульками, лишався стабільно низьким. Вихованці мали чим зайнятися, але прибутку від продажу іграшок не вистачило б навіть на те, щоб харчуватися кормовими кабачками. За все платили родичі.

Через місяць Олена пішла зі спільноти. Вирішила шукати кращої роботи – працівникам лісових будиночків платили мало. Залишаючи позаду зелені пагорби, вона думала про самотнього хлопчика і про Ганса, молодого чоловіка з глибоким відставанням, який покірно їв усе, що йому давали, навіть кабачки, і проводив життя, укладаючи в дерев'яні заготовки скляні кульки. Брав із посудини й викладав у довільному порядку. Вона купила оздоблений Гансом вішак, який згодом прикрутила до дверей у канцелярії вечірньої школи, – для стійки-вішалки не вистачало місця.

Флоріка чекає! Олена розплющила очі й підхопилася зі стільця. Згадала про призначену зустріч, випросталася надто різко й зачепила ліктем полиці з книжками. Здрігнулися й мало не впали дві порцелянові фігурки, близнючки Кармен, обидві в пишних перламутрових спідницях, із віялами. В Олені вдома стояло п'ять таких. Місцевий завод кераміки занепадав, колись великий асортимент виробів скоротився до кількох видів чашок та фігурок Кармен. Батьки багатьох учнів працювали на заводі. У школі не заведено було дарувати подарунки вчителям. Але щороку Олена отримувала від особливо вдячних учнів чи батьків кілька статуєток Кармен. Чого може хотіти вчителька, як не поповнити колекцію ще однією порцеляновою красунею: гордо виставлена вперед нога в крихтному черевичку, груди, обтягнуті тонкою тканиною перламутрової сукні, закрут червоної троянди на смолянистому волоссі, біле лице, наведені найтоншим пензлем чорні брови?

Учора ввечері Директорка замість іти в кабінет розсілася в канцелярії й розповідала про чудовий одяг, який носила замолоду, поки не розтовстіла до ста тридцяти кілограмів. Драглисте, наче зроблене зі слайму тіло – камінь ще можна підважити, але спробуй зрушити гіганта-слимака. Олена намагалася зосередитися, скористатися календарем і записати в журнал теми уроків, та де там. Директорка не давала й хвилини побути в тиші, удесяте описуючи імпортні лаковані черевички й сукню, у якій виглядала стрункою, наче билина.

Постукавши, двері несміливо прочинила Флоріка. «Років на десять доросліша за старшокласниць», – подумала Олена. Кругленька, у светрі, прикрашеному стразами. Великі чорні

очі, густі брови, смагляве обличчя. Не схожа на витончену білошкіру статуетку Кармен.

Не дослухавши, Директорка перебила:

– То як кажеш тебе звуть? Філіпа? – запитала вона з притиском. Знічена Флоріка відступила на край до дверей, якби вистачило зросту – зачепилася б за вішак для одягу й зависла, наче боксерська груша на гачку.

– Флоріка я...

– І звідки ти, Флоріка? – спитала Директорка наполегливо-безпардонним тоном, який щоразу викликав у Олени бажання погуглити, чи немає якихось овочів чи суперфудів, вживання яких підвищує тактовність, щоб при нагоді порадити Директорці частіше їсти ці продукти.

– Я там жила, біля Одеси, ближче до Молдови, – відповіла Флоріка неохоче.

Олена зітхнула. Друга, після гардеробу вісімдесят п'ятого року, улюблена тема Директорки – детальні біографії родичів, обтяжені зайвими подробицями й точними, хоча нікому не потрібними топографічними даними.

– О, я ті краї знаю, мій свекор звідти, я там багато в яких селах бувала, – збадьорилася Директорка. – То звідки ти саме?

Флоріка замовкла, їй нічого було відповісти Директорці. Разом із великою ромською сім'єю вона бувала в багатьох селах, жила то там, то тут, і ніде не затримувалася надовго, і в школу не ходила... Якось дивилася по телевізору про весілля в Іспанії й захотіла навчитися читати, щоб більше дізнатися про те, як виходять заміж в інших країнах. Трохи її вчив читати брат, але найбільше – дядько.

– Та я, я зараз... – вона відступила назад і, відхиливши плечем двері, вийшла з канцелярії.

Олена полишила журнал – знову не заповнила – і пішла за Флорікою.

– Чекай, Флоріко, – сказала. – Цього року в школі буде багато нових учнів, є біженці з Афганістану, є з Сомалі. Ти теж зможеш учитися. Давай зайдемо в клас, посидимо, поговоримо.

Через п'ятнадцять хвилин Олена могла б написати її біографію і скласти для дівчини мотиваційного листа.

Флоріка вміла читати. А от писати – ні. Якби вона вміла писати й рахувати. Додавати, віднімати, множити, будь-що, не тільки гроші. Гроші вміють рахувати всі. Навіть діти, у яких погано з математикою, коли скажеш, що шоколадний батончик коштує сім гривень, а льодяник на паличці – чотири, порахують: щоб купити батончик та смоктун, треба одинадцять гривень. І додадуть, що таких дешевих цукерок у магазинах немає. Якби вона, Флоріка, вміла добре писати й рахувати, могла б зробити кар'єру в супермаркеті, де зараз працює прибиральницею. Стати касиркою. Навіть, хоч поки рано про це думати, старшою зміни. Але там треба заповнювати накладні. На роботі сказали: якщо не вмієш писати, максимум, на який можеш розраховувати, – прибиратимеш і розкладатимеш товар на полицях. А вона хоче стати старшою зміни в цьому гарному супермаркеті. У просторих залах багато світла, усі фрукти щоранку перебирають, щоб не в'яли, збризкують водою. Товари на полицях свіжі, зіпсоване нещадно списують, без вагань викидають. Нові продукти перевіряють спеціальним сканером, що визначає температуру всередині упаковки. Раніше поставальники могли кілька годин протримати ящики з сиром і ковбасою на сонці – ненавмисно, просто вантажники не квапилися, то курили, то відпочивали. Траплялося, що продукти розкладали в холодильники вже зіпсованими. Не мало значення, що в супермаркеті твердий сир і ковбасу зберігали правильно. Хтось із покупців труївся й не

розумів чому: на упаковці свіжісінька дата. Якби Флоріка стала старшою зміни, то перевіряла б товар. Постачальники, збагнувши, що фуру з прогрітими на сонці ковбасами не приймуть, квапили б вантажників і привозили б правильно охолоджені продукти. Вона могла б стати старшою зміни. Заробляла б більше, якби вміла писати. Зараз вона прибиральниця. Роботу зразу знайшла, а квартиру шукали довго. Вона переїхала в Яблуневе разом із мамою, братом та його дружиною.

– Як побачать, що ми... – Флоріка затнулася. – Усі відмовляють, коли дізнаються, що ми... – Флоріка подивилася на Олену, як завжди, спокійну й терплячу, – чорненькі, – закінчила Флоріка, висловлюючи як уміла те, що Директорка марно намагалася витиснути з неї. Вона – ромка. Їй двадцять вісім, і вона не вміє писати.

* * *

Сторож додивився футбол і куняв у кімнатці. Задоволення Флоріка – у неї добре виходило писати літери в прописі – пішла додому, а Олена нарешті поскладала особові справи в папки й замкнула канцелярію. За тридцять років багатого змінилося. Вона почала працювати у вечірній школі відразу після університету, в перший рік Незалежності. За інерцією всі вдавали, що тут навчаються молоді пролетарі, – удень кладуть цеглу, плавлять метал, після роботи поспішають опановувати розділові знаки у складнопідрядних реченнях та обчислювати котангенси, – найпотрібніші вміння, що знадобляться у щоденному житті.

У Яблуневому не було металоплавильного заводу, лише завод кераміки, молокозавод і м'ясокомбінат. Тому юнаки і юнки вдень наводили брови красуням Кармен, білували